

- XX века (на материалах Костромской губернии) / Д.В. Сидоров // Таврические чтения 2012. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция. С.-Петербург, Таврический дворец, 19 октября 2012 г. : сборник научных статей / под ред. А.Б. Николаева. – СПб. : Издательство «ЭлекСис», 2013. – Ч. 2. – С. 120-129.
23. Ткачук І.Х. Колізії навколо виборів до II Державної Думи (за матеріалами Ізяславського повіту) / І.Х. Ткачук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К. ; Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 236-240.

This article provides a comprehensive analysis of the funds of the State Archives of Volyn region containing information about elections to the State Duma. It was found and in formations our potential fund county election commissions that allow you to track mechanism for making various recent decisions related to the election process and reveal little known vicissitudes of parliamentary elections.

**Key words:** archive document, the State Duma, the electors, county, foundation, complaint.

*Отримано: 17.11.2016 р.*

УДК 94:355:572](477)«19»

**О. Є. Лисенко**

*Інститут історії України НАН України*

## **УКРАЇНА У ДВОХ СВІТОВИХ ВІЙНАХ: ПРОБЛЕМИ ВОЄННОЇ АНТРОПОЛОГІЇ**

У статті розглядається проблематика соціальної історії, а власне питання морально-психологічних аспектів війни. Характеризується ставлення представників різних політичних та етнічних груп українського суспільства до подій I та II світових війн, проблема «своїх» і «чужих», а також набуття нової якості почуття патріотизму серед населення воюючих сторін. Детально розкривається питання безпосереднього учасника збройного конфлікту солдата та офіцера через оцінки в організації постачання й матеріального забезпечення, змін настроїв до ведення війн. Значне місце приділяється вивченню проблем військового полону.

**Ключові слова:** воєнна антропологія, I Світова війна, II Світова війна, соціальна історія, військова служба, ворог, агресор, союзник, українська спільнота, патріотизм, солдат, офіцер, військовий полон.

Не хотілося б повторювати банальні речі, але все ж необхідно зазначити, що радянська історіографічна й методологічна спадщина має доволі відчутну інерцію, що виявляється в надмірній увазі до воєнно-політичної історії, макрпроцесів і якомусь обережному (коли не боязкому) ставленні до проблематики мікроісторії, соціальної історії, морально-психологічних аспектів війни.

Людський вимір війни так і не став у нас самостійним напрямом дослідницьких зусиль, хоча представники молодшого покоління істориків наполегливо виводять його з-за громіздких лаштунків позитивізму на авансцену наукового зацікавлення.

Усвідомлюючи дещо зашироку постановку тему статті, слід обмежити предмет розгляду левним колом питань. По-перше, в географічному сенсі маються на увазі ареали, заселені переважно українцями у складі різних європейських держав. По-друге, йдеться не про етнічну чи національну спільноту як таку, а про по-

літнічний соціум, що складався з різних груп і категорій населення, які так чи інакше позиціонували своє ставлення до подій воєнної доби чи обирали певну модель поведінки. По-третє, з усього комплексу проблем воєнної антропології зупинимося на тих, які дозволяють провести паралелі чи встановити асоціативний ряд між двома найбільшими збройними конфліктами в історії людства.

Першим відправним пунктом для з'ясування, передвоєнної ситуації може стати антиципація – очікування війни. У широкому сенсі йдеться про два рівні: один з них пов'язаний з ідеологічними, військово-політичними й морально-психологічними кроками, спрямованими на підготовку до війни та відповідними очікуваннями; інший – з настроями і переживаннями пересічних людей у переддурті екзистенційної ситуації. Але й цей перший рівень містить дві складові: з одного боку, – зусилля урядів, дипломатів та інших державних органів, з іншого – акції громадських, релігійних та інших недержавних об'єднань.

Оскільки підготовка головних дійових осіб, тобто країн, до обох війн уже досить об'ємно висвітлена в літературі, звернемо увагу лише на одну обставину: наприкінці XIX – на початку XX ст. у провідних геополітичних гравців формується своєрідний культ війни як універсального і надзвичайно ефективного засобу розв'язання найскладніших міжнародних, внутрішньополітичних завдань, однієї з необхідних умов гарантії безпеки цілих держав і народів. За інтелектуальної підтримки філософів війни у суспільній свідомості все більше набували ореолу вищого прояву життєвої енергії цілих спільнот і окремих індивідів, могутнім імпульсом оновлення світу, вивільнення людства від застарілих форм суспільного життя, які перешкоджали його поступу. Та якщо на початку XX ст. відвертими апологетами мілітаризму й рушіями воєнних механізмів були прихильники консервативної частини істеблішменту на чолі з монархами, то наприкінці 30-х рр. XX ст. – диктатори, які очолювали одіозні тоталітарні режими. Водночас схожою рисою було те, що з масштабними військовими конфліктами певні політичні сили пов'язували сподівання на створення суверенної Української держави. Так, Головна українська рада, що виникла у серпні 1914 р. у Львові, у своєму маніфесті застерігала, що перемога у війні Росії «мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільйонів українського народу в російській імперії... І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України» [1, с.487]. У практичній площині ГУР домігся від властей санкції на створення національного збройного формування – легіону Українських сечових стрільців (УСС). Провіденську позицію займали провідники Українського інформаційного комітету А. Жук, В. Степанківський, Л. Юркевич, В. Липинський, а також Союзу визволення України (СВУ) – той самий А. Жук, В. Дорошенко, Д. Донцов і Й. Назарук. Проросійські сили, що гуртувалися в «Карпато-Руськом освободительном комитете», не визнавали за українцями права на самовизначення й обстоювали ідею об'єднання всіх слов'ян довкола Росії. Ця позиція викликала жорстокі репресії австро-угорської влади і жертви навіть серед тих, хто був далеким від москвофільства [2, с.11].

Різним було ставлення до війни в українського політикуму на території Російської імперії. Так, С. Петлора закликав українців виконати свій громадський обов'язок перед Батьківщиною і висловив сподівання на те, що після завершення війни російський уряд поставить «українське питання на порядок денний» [3, с.185]. Обстоюючи автономію України, лідер УСДРП В. Винниченко висунув гасло «Геть війну!» Натомість керівництво ТУП стояло на позиції нейтралітету.

Децю іншою була диспозиція напередодні Другої світової війни.

Розрахунки на те, що зіткнення західноєвропейських держав з СРСР здатне сформувати передумови для відродження національної форми дер-

жавності на українських теренах, плекали громадсько-політичні діячі право-консервативних сил української діаспори за Океаном і в Західній Європі. На цей час розгорнула діяльність Організація українських націоналістів, головним пунктом програми якої ставилося завоювання Україною незалежності.

Не існувало повної єдності в оцінці перспектив, пов'язаних з війною і в середовищі інтелігенції УРСР. Зрозуміло, що переважаюча її частина свідомо підтримувала власний уряд. Поряд з цим чимало тих, хто різко критикував методи реалізації сталінської політичної доктрини – репресії, примусову колективізацію, голодомор, уніфікацію суспільного життя, централізацію, перетворення людей на покірну юрбу, що легко скеровується в будь-яке русло. Прорахунки більшовицьких вождів, принизливі поразки в ході «Зимової війни» з Фінляндією, політична лінія більшовиків у соціокультурній, етноконфесійній сферах викликали чимало нарікань і песимістичних прогнозів серед представників наукової і творчої еліти. Адекватну оцінку ситуації давали й безпосередні виконавці – військовослужбовці радянських Збройних сил. Червоноармійці 138-ї стрілецької дивізії з приводу Фінської компанії між собою говорили: «Червона армія знищує цілу державу. Розгромлює місто, населені пункти позбавляє цивільне населення житла і залишає голодним. Те саме виходить і в нас: наші родини ходять по дворах і жebraкують, ще трохи повоюємо – і всі станемо жebraками» [4, с. 71]. У вересні 1939 р., коли українське населення Польщі радо вітало Червону армію і висловлювало надію на краще життя, бійці казали: «Вони нас вітають, цілують, а ось почнуть отримувати на 200 грамів на трудовень, як ми у колгоспах, тоді дізнаються, що таке радянська влада» [4, с. 75].

За визначенням американського соціолога Дж. Гелбрейта наприкінці XIX ст., в якому панувала «визначеність», XX ст. позначений «невизначеністю» й невпевненістю у майбутньому, цивілізації, духом сумнівів, бажання змін і страху перед ними, недовіри до можливості людини й усвідомлення її безсилля перед фатальним рухом часу і глобальними катаклізмами. Після революції 1905-1907 рр., українське суспільство в Російській імперії перебувало в індиферентному стані і революційні чи милітаристські тенденції в ньому були доволі слабкими.

Напередодні Другої світової війни радянська влада володіла ресурсом, який дозволяв їй розраховувати на підтримку «активного» міжнародного курсу. Системна обробка масової свідомості в поєднанні з розвитком фізкультури, й військово-прикладних видів спорту, постійна експлуатація класово-політичних гасел, пропоставлення «переваг» першої країни соціалізму («нездахам») – капіталістам творили своєрідний ментальний симбіоз і тип свідомості, в якій переважали готовність терпіти незгоди в ім'я «світлого завтра», безмежне захоплення вождями, радянський патріотизм і воявничість. Абсолютна переконливість у тому, що вона буде найсправедливіший лад в історії, у необхідності світової революції, непереможності збройних сил перетворювали радянську людину на погано навчений і підготовлений, але витривалий і добре керований інструмент в руках керівництва країни.

Престижність військової служби, певний соціальний статус, який вона давала, спричинили позитивне ставлення до армії. Полипаючи осторонь політичні мотиви, звернемо увагу на суто рефлексивні імпульси, що визначали лінію поведінки пересічних громадян в умовах війни. Очікування війни на початку XX ст. не супроводжувалося передчуття загальноцивілізаційної, глобальної катастрофи, оскільки людство ще не знало війни світового масштабу, а наслідки попередніх збройних зіткнень не були такими трагічними.

Пам'ятаючи досвід Першої світової війни, її безпосередні учасники вже обережніше ставилися до перспектив розв'язання нової бійни такого розмаху. Однак

за два десятиліття зросло покоління молоді, яке не знало жахів Першої світової і бажало використати свій шанс здобути військові лаври і самоствердитися.

Як би там не було, але і в першому і в другому випадках природжене почуття самозбереження і пацифізм як його усвідомлене оформлення поступилися мілітаризму, авантюризму, жадою наживи.

У безпосередньому зв'язку з феноменом войовничості, мілітаризації свідомості на масовому й індивідуальному рівнях перебуває проблема «своїх» та «чужих» у світових війнах.

У професійних арміях, що воювали до того, поняття «ворог» розглядалося як синонім «супротивника» і не набувало гіпертрофовано ідеологічного забарвлення. Армії ХХ ст. формувалися на засадах загальної військової повинності й тотальної мобілізації, що змінювало психологію їх солдатів, робило її, з одного боку, більш розмитою, несвідомою, а з іншого, – надмірно конкретизувало й локалізувало образ ворога з залежності від конкретної ситуації.

Скажімо, східногалицькі москвофіли сприймали російську армію зовсім по-іншому, ніж національно зорієнтована українська спільнота. Через два десятиліття ситуація змінилась докорінним чином і вже українці Галичини асоціювали ворога №1 з поляками, а в Червоній армії вбачали визволителів від польського гноблення. Ще пavidдше зміна образу ворога відбулася за час першої радянзації Західної України. На традиційний життєвий уклад мешканців краю була накинена жорстка матриця більшовицьких порядків. Типовий прибулець – «східняк» вражав своїм атеїзмом, брутальністю, зневагою до української мови та місцевих звичаїв, безапеляційністю й переконаністю у своїй виключній правоті. Польський літератор і громадський діяч Є. Путрамент ділився своїми враженнями про радянських функціонерів: «Вони не мали поняття про всю делікатність проблем, які виникли перед ними у Львові. Їх попередній досвід був перш за все господарським, дуже обмеженим і прямолінійним... Були вони різні, розумніші й дурніші... Наскільки часто стикався з такою відвертою дурістю, що змушений був для власного споживання виробити цілу територію» [5, с.26]. Партійно-радянська номенклатура, співробітники «силових» структур дивували місцеве населення систематичними застіллями й пиятиками. М. Марченко, якого призначили ректором Львівського університету, зізнався, що його «душею вражала бідність вечоринок, які влаштовувала львівська інтелігенція... І горілки і вина вживається дуже мало, п'ють якимись лікарськими дозами, закуски також бідні. Немає тієї пширокої, пшедрої, гостинної натури у людей, яка спостерігається у нас в Україні» [6, с.327].

Для поляків та німців більшовики були агресорами й ворогами, які позбавили їх власної державності й принизили національну гідність. Саме проти двох тоталітарних режимів боролося польське національне підшляля до завершення війни. Антирадянська платформа залипалась одним з програмних напрямів у діяльності українських самостійницьких сил. Квазідержавна, більшовицька форма не влаштувала тих, хто сповідував ідею суверенної, соборної України. Ілюзії щодо німецької прихильності цим ідеям пшвидко розвіялися, як тільки нацисти захопили перші райони УРСР. Гітлерівський окупаційний режим, (як і румунський у Трансїстрії) пшвидко перетворив агресорів у ворогів народу України. Так вже сталося, що образ «чужого» в роки війни демонізувався на міжнародному рівні – у свідомості польського й українського населення західноукраїнського регіону. Історичні образи і кривди трансформувалися у стійкі негативні стереотипи, що визначали країні форми збройного протистояння, апогеем яких стали т.зв. «Волинська трагедія». Гіпертрофані (здебільшого птучно й зумисно) негативні риси українців і поляків на рівні побутової рефлексії запускали і стимулювали механізм взаємного насильства й фізичного знищення.

Нацисти намагалися створити серед поневоленого населення європейських країн ще один (окрім більшовиків) образ «чужого». Ним мали стати євреї. Юдофобія і до Другої світової війни існувала в Україні більш чи менш виразно на побутовому рівні. Однак надати їй рис масової психології і поведінки гітлерівцям так і не вдалося. Разом з тим без наслідків нацистські методи «остаточного вирішення єврейського питання». Священик Павло Олійник занотував свої враження про те, як люди реагували на масові вбивства євреїв. Незрідка стаючи свідками тортур і знищення єврейства, місцевий люді «привикав до таких злочинців, бо навіть вдома батьки розказували дітям, що бачили в місті. Тоді можна було зазриміти сцени страшної демонстрації навіть серед шкільної молоді: на перерві школярі бавлялися біля школи і найбільше улюбленою їхньою забавою тепер є «розстрілювання жидів». Одні хлопці стоять на насипі над ровом, а другі «крісами» прицілюються до них і на їх оклик: паль, паль – хлопці на насипі падають і рів «убитими» [7, с. 75]. Враховуючи непоодинокі факти антисеврейських вчинків представників інших національностей, які мешкали в Україні, все ж слід наголосити, що не вони визначили загальне ставлення до методів остаточного розв'язання «єврейського питання». Кількість праведників світу та людей, які в той чи інший спосіб допомагали євреям у роки Голокосту переконують у тому, що вони сприйняли цю біду як власні загрози і горе.

У роки Першої світової війни українці, розділені кордонами, воювали на обидва боки лінії фронту. Події цього періоду заклали в масовій свідомості українців та росіян маркери, що позначили вектори міжнародного протистояння. Галинські селяни не мали вибачити російській армії реквізиції та брутальне ставлення до греко-католицького духовенства (з засланням митрополита А. Шептицького до російської «глибинки»). Натомість їх опоненти перетворили на трагічний символ австрійський табір для російських військовополонених у Талергофі (хоча тут перебувало і загинуло чимало вихідців з Наддніпрянщини).

У період Другої світової війни образ ворога демонізувався не тільки у зв'язку з тотальним характером бойових дій та окупаційних заходів, а й через країни, радикальні форми ідеологічного та морально-психологічного забезпечення збройних сил воюючих сторін. Нацисти ставилися до слов'янських народів як до «унтерменців», а європейське населення взагалі прирікали на повне винищення.

Нової якості набуває почуття патріотизму в роки Першої і Другої світових війн.

Та найбільш рельєфного наповнення поняття «ворог» набуває на лінії фронту. В роки Першої світової війни німці оцінювали російську армію в таких тонах: «Брак освіти та військової підготовки у російського піхотинця заступає його витривалість, тобто здатність легко переносити всі негаразди природи... Російський піхотинець, слухняний і виконавський, не має, однак, жилки бажання перемоги». «У росіян не вистачає духу офензиви (наступу – Авт.), в той час як вони відмінно обороняються і дуже здібні до паризанської війни». А ось враження російської розвідки про австро-угорську армію: «Офіцери запаса, виявляючи в бою слабку волю і розгубленість і зовсім не вміючи керувати своєю частиною, в той же час не менше стройових офіцерів користувалися шаблею та особливим канчуком для підтримки свого престижу та дисципліни, яка починала падати» [8, с. 529].

Практика перевершила навіть ті зловісні плани, які склалися до війни та на її початковому етапі. Звісно, це не могло не позначитися на ставленні радянських військовослужбовців до агресора, яке окрім офіційної пропаганди («палій війни», «кровожерні фашисти», «віроломний», «агресор» тощо) набувало цілком конкретних образів («безжалний ворог», «жорстокий, впертий против-

ник»). Зверхнє ставлення до червоноармійців як до безвольної, погано озброєної і навченої маси змінилося після того, як бойові дії перейшли у позиційну фразу. «Росіяни – гарні солдати...воює, щоб врятувати свою країну, і вірять, що має на це право», – писав рідним листи 1942 р. Х. Лінднер [9, с. 123]. Повний кавалер ордену Слави К. Мамедов зазначив: «Про німця як супротивника можна сказати, що це був сильний противник. Я думав про це, – хто б ще був спроможний таким супротивником виявитися? І не можу знайти хоча б найближчого порівняння. Це була вимуштрувана воєнна машина, що володіла бойовою технікою і якії, напевно, – та навіть не напевно, а просто не було рівної у світі...» [10, с. 328].

Як правило, в кожній країні, що вступає у війну, знаходиться чималий відсоток людей, беззастережно готових служити своєму урядові: Однак завжди є частка тих, хто з різних причин засуджує війну як засіб вирішення будь-яких проблем, свідомо стоїть на платформі пацифізму чи виявляє ознаки дефетивної поведінки. Цілком природно, що більш освічені верстви населення свідомо обирають певну позицію і доволі рельєфно її позначають. Натомість так звана «сіра маса» рекрутованих в армію селян зазвичай має доволі примарне уявлення про те, за що їм доводиться проливати кров. Генерал О. Брусилов з прикрістю згадував у своїх мемуарах: «Навіть після оголошення війни прибулі з внутрішніх областей Росії поповнення зовсім не розуміли, яка це війна звалилась їм на голову, – нібито ні з того, ні з цього... Виходило, що людей вели на забій невідомо з-за чого, тобто за примхою царя... Чи можна було за такої моральної підготовки до війни очікувати піднесення духу і викликати сильний патріотизм у народних масах?! Солдат не тільки не знав, що таке Німеччина і тим більше Австрія, але він поняття не мав про свою матінку Росію. Він знав свій повіт і, певно, губернію, знав, що є Петербург, і на цьому закінчувалося знайомство зі своєю Вітчизною. Звідки ж було взятися тут патріотизму, свідомій любові до великої батьківщини?!» [11, с. 81-82].

У складі армії II Речі посполитої у вересні 1939 р. протистояли вермахту близько 200 тис. етнічних українців. Свідомо виконуючи свій громадянський обов'язок, вони виявляли справжній патріотизм і самовідданість, захищаючи інтереси Польщі.

На особливу увагу заслуговує радянський патріотизм. Поряд з незаперечними масовими виявами справжньої любові до власної батьківщини доводиться говорити, про так би мовити, штучний, організований «згори» демонстративний, показний патріотизм. Тоталітарна система за тривалий час привчила людей всіляко підтримувати й навіть виявляти захоплення заходами керівництва, безмірну відданість особі вождя. Саме тоді, очевидно, і з'явилося дихотомічне означення «добровільно-примусовий», яке розкривало дійсний механізм моральної та фізичної мобілізації населення на виконання політичних заходів уряду. Патріотичні акції, які мали широкий резонанс й охоплювали широкі верстви населення, здебільшого ініціювалися центром й завдяки зусиллям агітаційно-пропагандистського апарату набували вигляду всенародного волевиявлення. Йшлося про мобілізацію до діючої армії, винищувальних заходів, акції на зміцнення обороноздатності країни (підписка на облігації державної військової позики, збирання: ні коштів у фонд оборони тощо), раціоналізаторський рух та організацію інтенсивних форм праці – все це спрямовувалося й контролювалося партійними, комсомольськими, профспілковими комітетами. Незрідка, примусове насадження таких форм співучасті населення у військових зусиллях держави викликало негативну реакцію людей, глухий спротив кампанійщині. «Зобов'язалівка» за умов матеріальної скрути драгувала громадян, які й без того потерпали від війни. «Як прийшли більшовики, то кожну копійчину забирають» [12, арк. 8]. Доходило й до трагічних випадків. Не витримавши тиску представника влади, який вимагав підписки облігацій вій-

ськової позики на суму 3 тис. руб., наклала на себе руки селянка, що незадовго до того втратила на фронті чоловіка і сина (він підірвався на міні).

Водночас яскравим виявом патріотизму і гуманізму слід вважати допомогу військовим госпіталям, донорський рух, який охопив 325 тис. громадян України. Серед нагороджених знаком «Почесний донор СРСР» – О. Нестерук (52,7 літра зданої крові), М. Терновенко – 38 літрів, А. Климкін – 25,7 літра [13, с.124]. Аналогічні приклади характеризують патріотизм населення України в роки Першої світової війни.

Найтиповішим учасником будь-якого збройного конфлікту є солдат, офіцер, генерал. «Людина зі зброєю» бачить війну не збоку, а зсередини, перебуваючи в гулчавині подій, в епіцентрі та згусткові людських воль, сподівань, особистих драм, колективних трагедій і триумфів.

Одним з критеріїв оцінки організації фронтового побуту є рівень постачання і матеріального забезпечення. Під час масштабних бойових дій, особливо в умовах застосування маневрової тактики, цілком можливі збої у постачанні. З листів та щоденників німецьких і австрійських вояків зі Східного фронту 1914-1917 рр. видно, що вони часто голодували, в той час як офіцери мали не лише, пристойні харчі, а й вина. Російські ж полонені справляли враження людей, яких систематично забезпечували продуктами харчування. Так, солдат 51-го піхотного полку 19 листопада 1914 р. писав, що на марші він зустрів «кілька великих партій військовополонених росіян. Це доволі міцні і, можна сказати, добре годовані люди» [8, с.528].

Німецькі війська були краще забезпечені харчовими запасами, однак виявилися невідготтованими до суворох кліматичних умов. Негативний досвід Фінської війни сприяв суттєвому перегляду поглядів на зимове екіпірування червоноармійців, які дістали ватники, валянки, шапки-вуханки, теплі рукавиці і т.п. Натомість армія противника масово страждала від обморожень і хвороб, пов'язаних з переохолодженням.

Та спочатку не ці чинники визначали хід війни.

Зовсім по-іншому складалося ситуація і 1941 р. Відступ, який часто перетворювався на панічну втечу, оточення великих контингентів військ, дезорганізація ближнього тилу й постачання ускладнювали становище червоноармійців. Поразки початкового етапу війни породили масовий дефетизм і дезерцію. До прорахунків радянського командування, додалися гіркі спогади бійців про голодомор, розкуркулювання, примусову колективізацію, репресії. Все це негативно впливало на морально-психологічний стан воїнів Червоної армії, підірвало їх довіру до влади і командирів, зменшувало бойовий дух, породжувало невпевненість. Д. Волгонов наводить уривок з листа О. Луговой (серпень 1941 р.), яка стала очевидцем такої картини: «Місцевість Мелітополь – Бердянськ – Осипенко. Тисячі мобілізованих з різних місць, уже зайнятих, і з прифронтової смуги ходять з місця на місце. Мети не знають. Порядку не відчувають. Без обмундирування. 20% босих. Без зброї. Дисципліна погана... Дехто з мобілізованих підходить до наших жінок і повідомляє погані вісті: «У нас немає зброї, обмундирування, німецька техніка непереможна: розбирайте зерно, однаково йому тут пропадати, розбирайте худобу...» Народ хвилюється дуже. Керівники виїжджають, рятуються їхні дружини, які не працювали, а нас кидають на погибель; керувати були мастаки, а захищати немає нікого... Газети напіи не висвітлюють недоліки, замовчують їх, а це породжує зневіру» [14, с.212].

Важкі поразки і втрати викликали швидку зміну настроїв з шапкозакидацьких до пригнічених і песимістичних. «А говорили малою кров'ю на чужій території... Гітлер сильніший за нас і технічно і стратегічно», – казали де-

які бійці після перших сутючок з ворогом. «Дух німецької армії сильніший за дух нашої армії. До того ж Гітлер іде під гаслом «за визволення» [4, с.139].

Аналогічну реакцію знаходимо в середовищі цивільного населення. Так, письменник Кундзич в одній з розмов сказав: «Становище наше жахливе, на фронтах все тріщить... Тон наших газет несерйозний, оцінка становища поверхова. До цих пір ще в моді роблена, натягнена бадьорість, як методу застосовують бравурність... Час вже розуміти, що це досі не допомагало, і серйозніше оцінювати стан, щоб не підірвати авторитет преси віконець і діяти іншими словами, а на фронті іншими ділами». Ще різкіше висловився директор Інституту мистецтва і народної творчості Грінченко: «Об'язати себе фанатами і кинутися під танки противника, як зробили 16 гвардійців – це результат безвихідного становища. Повідомлення про подібні вчинки друкуються не вперше, і я не раз думаю, чи потрібно це? Було б значно краще, якби таких випадків не було, оскільки це свідчить про те, що завдяки нашій слабкості, нашій неорганізованості окремі люди потрапляють у безвихідь і діють за власною ініціативою... Це говорить про те, що нікому керувати цими людьми, нікому планувати битв, немає у нас стратегів» [15, с.263].

Упродовж останнього десятиліття вітчизняними науковцями здійснено прорив у вивченні проблеми військового полону, хоча більшою мірою це стосується періоду Другої світової війни. Напевне, важко знайти іншу категорію людей, яка б перебувала в такому складному становищі. Незважаючи на великі контингенти військовополонених у роки Першої світової, військове командування й уряди воюючих держав здебільшого намагалися дотримуватися міжнародних угод, які регулювали становище полонених. Однак зафіксовано чимало випадків знущання і вбивства військових бранців. Один з офіцерів австрійського піхотного полку писав: «Наприкінці квітня і в травні (1915 р. – Авт.) при відході росіян до ріки Сян, до мене неодноразово прибігали мої солдати – чехи, поляки і русини – і з жахом доповідали, що десь поблизу німецькі і часто австрійські солдати – німці займаються мордуванням російських полонених, закатовуючи їх до смерті. Скільки разів... я бачив дійсно жахливу картину. В різних місцях валялися кинуті спотворені та повивечені трупи російських солдатів... Коли я звертався до німецьких офіцерів вони відповідали: «Так слід чинити з кожним російським полоненим, і допоки ви, австрійці, не будете, робити те саме, ви не будете мати жадного успіху. Тільки озвірілі солдати добре б'ються» [8, с.526].

Усього в полоні померло від ран, хвороб, голоду, в результаті самогубств і нещасних випадків, розстріляно і замордовано понад півмільйона громадян держав-учасниць Першої світової війни, в тому числі 190 тис. з Росії, 72 тис. – Сербії, 70 тис. – Австро-Угорщини, 60 тис. – Італії, 56 тис. – Німеччини, 19 тис. – Франції [8, с.630].

Значно гіршим виявилось становище військовополонених у роки Другої світової війни. Не очікуючи такої гігантської кількості полонених (а лише в перші місяці близько 2,5 млн. червоноармійців потрапили в полон), німецьке командування не змогло забезпечити їх належне утримання. Сотні тисяч погано одягнених, хворих і поранених радянських солдатів та офіцерів утримувалися під відкритим небом й етапувалися в тиллові райони, масово гинули від голоду, холоду і хвороб. Це вже пізніше, усвідомивши можливість їх працевикористання, німці відпустили додому значну частину (понад 600 тис) мешканців України, які мали забезпечити збирання врожаю. Такі ж місця як «Дарниця», «Гросс-лазарет Слаута», «Уманська яма» та інші стали символами трагічної долі військовополонених.

Використання дармових трудових ресурсів супроводжувалося порушенням усіх міжнародних норм і приписів; Харчування не забезпечувало навіть мінімального відтворення робочої сили. Для ілюстрації наведемо такі раціони для полонених. Згідно з наказом німецького командування від 8 жовтня 1941 р.



на одного полоненого упродовж 28 днів передбачалося видавати 9 кг. хліба, 80 г м'яса, 250 г жирів, 900 г цукру. Зайняті на другорядних роботах мали одержувати 6 кг хліба, 440 г жирів, 600 г цукру. На ділі ж асортимент харчування військових бранців ніколи не відзначався задекларованою різноманітністю. Так, радянські полонені в Яновському таборі щодня отримували 2 склянки ерзац-кави, 100 г хліба з домішками тириси, тарілку супу з картопляного лушпиння [16, с.558]. Досить часто полоненим не видавали їжі по кілька днів, або видавали зіпсовані продукти харчування. Траплялося, кидали у наговні трупи вбитих під час обстрілів коней, свійських тварин. Смертність від голоду та спричинених ним хвороб перевищувала всі інші чинники.

Сталін вважав тих, хто здався в полон, зрадниками, тому, на відміну від полонених військовослужбовців інших держав, вони не отримували по лінії Червоного Хреста харчових посилок з батьківщини. У спогадах тих, хто пережив полон, домінують сюжети про умови утримання і харчування.

Колишній моряк Пінської військової флотилії С. Юренко згадував про своє перебування в німецькій неволі: «Полонені влаштували табірний базар, на якому продавали одяг, взуття, тютюн, баланду, хліб. Петро Сергійович (Дерибасов – командир С. Юренка. – Авт.) купив для мене один черевик і один гумовий чобіг без підшови. Я не їв пшів днів хліба (видавали по шматочку, грамів 100-200 і зумів виміняти кавалерійську довгу і теплу шинель» [17, с.15]. Показово, що убивство полонених якимсь відходить на другий план, можливо, тому, що смерть сприймалася як порятунком від страхітливих моральних та фізичних страждань.

Якщо проблематика військового полону знайшла своїх дослідників, то ціла низка напрямів воєнної антропології залишається «цілною». «Окопне братство», позастатутні стосунки і правопорушення в армії, методи стимулювання боєздатності бійців та офіцерів, заохочувально-каральна практика («наркокомівські 100 грамів», дисциплінарні стягнення, функціонування нагородної системи тощо), адаптація до фронтових умов, посттравматичний синдром, морально-психологічна й фізична реабілітація учасників світових війн, – ці та інші читання потребують концентрованих наукових зусиль. Саме це дослідницьке поле володіє значним евристичним потенціалом і має стати в найближчій перспективі місцем прикладання інтелектуальних зусиль істориків війни.

### Список використаних джерел:

1. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918 / К. Левицький. – Львів, 1929. – Т. II.
2. Дорошенко Д. Історія України / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. I. Доба Центральної Ради.
3. Петлюра С. Стагті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – Т. I.
4. Політична історія України. XX століття : у 6 т. – К., 2003. – Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939-1945).
5. Putrament J. Polwieka. Wojna / J. Putrament. – 4-e wid. – Warszawa, 1969.
6. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції / О.С. Рубльов, Ю.А.Черченко. – К., 1994.
7. о. Павло Олійник. Зошити / о. Павло Олійник. – К., 1995.
8. Мировые войны XX века. В четырех кн. – Кн. I. Первая мировая война. Исторический очерк. – М., 2005.
9. По обе стороны фронта: Письма советских и немецких солдат 1941-1945 гг. – М., 1995.
10. Симонов К. На Эльбе и в Берлине / К. Симонов // Венок Славы: Антология художественных произведений о Великой Отечественной войне. – М., 1986. – Т. 11.

11. Брусилов А.А. Мои воспоминания / А.А. Брусилов. — М., 1963.
12. ЦДАГО України. ф.1, оп.46, спр.318, арк.8.
13. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М.В. Коваль. — К., 1977.
14. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й.В. Сталіна : у 2 кн. / Д.А. Волкогонов. — К., 1990. — Т. 2.
15. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи в період Другої світової війни. 1939-1945 / М.Л. Головка. — К., 2004.
16. Безмерття. Книга пам'яті України. — К., 2000.
17. Смирнова В.І. Документальні спомини колишніх учасників оборони Києва, в'язнів фашистських таборів як історичне першоджерело (на матеріалах із фондозбірні Меморіального комплексу «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. / В.І. Смирнова. — Рукопис.

The article deals with the problems of social history, namely the question of moral and psycholological aspects of the war. It is characterized by the ratio of representatives of the various political and ethnic groups of the Ukrainian society to the events of the First and Second World Wars, the problem is «their» and «foreign», as well as the purchase of a new quality of a sense of patriotism among the population of the warring parties. Detail question reveals a direct participant of an armed conflict, soldiers and officers through the assessment of the organization of material support, change attitudes to warfare. A special place is drawn to the study of military captivity problems.

**Key words:** Military anthropology, World War I, World War II, Social History, Military service, the enemy, the aggressor, an ally, Ukrainian community, patriotism, a soldier, an officer, a military prisoner.

*Отримано: 14.11.2016 р.*

УДК 930.1:001.814(092)(477)

**В. В. Баглай**

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*

## **«ФІЛОСОФ ІСТОРИЧНОЇ ІНФОРМАТИКИ»: ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ В.В. ПІДГАЄЦЬКОГО**

У статті розглянуто окремі аспекти наукової та організаторської діяльності відомого українського історика, засновника української школи кліометристів, Віталія Васильовича Підгаєцького спрямованої на розвиток історичної інформатики.

**Ключові слова:** В.В. Підгаєцький, історична інформатика, історичне джерело, кліометрика, масові джерела, методологія, емерджентність.

*«Відмовляючись від застосування комп'ютерних технологій, а отже, і від методів математичної статистики, реалізованих на комп'ютерах, ми значною мірою збіднюємо свої пізнавальні можливості»*

*В.В. Підгаєцький*

Теорія та практика використання сучасних технічних пристроїв та програмного забезпечення в історичних дослідженнях зумовили виникнення нової спеціальної дисципліни – історичної інформатики, що вивчає історич-